

КАРА-ТЕГИН ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫНА АРАБ ТИЛИНИН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

|| Бул макалада *Кара-Тегин өрөөнүндөгү жер-суу аталыштарына арап тилинин тийгизген таасири жөнүндө сөз болот.*

Учурда Кыргыз тилине араб сөздөрү күндөн-күнгө өздөштүрүлүп, активдешип баратканы байкалат. Бу өздөштүрүлгөн араб сөздөрүнүн кыргыздар жашаган чөлкөмдөргө (Кыргызстан, Орто Азиядагы этникалык кыргыздарга) тийгизген таасиринин башталышы VIII-VIII клымдарда арабдардын мусулман динин жайылтуусу негиз болгон - деген маалыматтарды тарыхый булактардан байкаса болот. Бирок, А.Сапарбаев “Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразелогиясы” аттуу эмгегинде араб сөздөрү кыргыз тилине тике түрдө кирбей, башка улуттардын тилинин таасири менен (тажик, өзбк, уйгур ж.б. тилдер аркылуу) кыйыр түрлө кирген (10.328-б) - деп белгилейт. Н.Акматов “Ысык-Көл топонимиясы” аттуу эмгегинде араб сөздөрү кыргыз тилине биринчи диний лексика активдешип, андан кийин илим-билимге, коомдук – саясий түшүнүктөргө ж.б. байланыштуу сөздөр кыргыз тилине кабыл алынгандыгы боюнча маалымдайт (2.142-б.). Айтылган далилдердин катарында эле Кара-Тегин өрөөнүндөгү жер-суу аталыштарына да араб тилинин тийгизген таасири жок эмес. Маселен, **Азирети Алоодин, Азирети Бурх, Авиз, Рабат, Ада, Адак-Көл** ж.б.у.с. жер-суу атоолору кезигет. Бу топонимдер кандай түшүнүк алып келерине көңүл буруп көрөлү.

Азирети Алоодин, Азирети Бурх- Кара-Тегин өрөөнүнүн түштүк-батыш тарабындагы (азыркы Татил-Дара районунда) мазарлардын аталыштары. Элдик этимологияда “Илгери ислам динин жайылтуу максатында келген мусулман аалымдарынын сөөктөрү коюлган жерлер... Бу мазарлар кедей-кембагалдардын ажысы катары эсептелинген улуу мазарлар” (Паязов Ажи) деген түшүнүк бар.

Ал эми **азирети** сөзүн К.Карасаевдин “Камус Нама” аттуу эмгегинде араб тилинен кабыл алынган. *Улуу, улуу даражалуу, касиеттүү, ыйык* (К.Карасаев 3.42-бет); Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” араб сөзү катары көрсөтүп, 1. *Святейшество, святейший*. 2. *Титул халифа Али* (өзү мыкты эрге окшойт. Азирети Али шерге окшойт) – деп чечмелеген (13.20,21-б); Ошондой эле “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” *улуу даражалуу, касиеттүү, улук, ыйык, наам (титул)* (КТС 38-б.) катары түшүндүрмө берет. Аталган топонимдердин экинчи компоненти (Алоодин, Бурх) араб тилиндеги адамдардын атты (12.А.Шехов; кара).

Авиз (Эвиз) – Жайылган айылынын кварталынын аталышы. Хамид Боронов санжырачы аксакалдын айтуусунда “Илгери бу айылда үч жерге эвиз казылган. Ал эвиздардин терендиги төрт(4) метр чамасында, узун-туурасы кырк (40) кулач болгон. Айланасы дубал менен тосулуп, эвиздаги суу муздак туруш үчүн айлана көлчүктүн (суудун) жээгине тал эгилген. Күн өткөрүп эвиздэги сууну алмаштырып турган. Булак суусу жок болгондуктан айылдын эли эвиздин суусунан ичкенге да пайдаланышкан. Бу *эвиздардин* орду 1945-жылдарга чейин сакталып келген. Ошол *эвиздар* жерлердин аталыштарына да негиз болгон” деп баяндайт.

К.Карасаев **Абиз, аваз** арабдын сөзү. *Кудук, суу кудугу* – деп карай (3.20-б); Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз диалектологиялык сөздүгүндө” **авиз, авуз** (Өзгөн диалек) 1. Атайын токтолган көлчүк 2. (Жерг-Т) көз; “*эки авизим бар, жээгинде тигилген карегим бар* (таб.) Көз, кирпик/ (9.11-б). Жогорку маалыматтарга таянып **авиз – деген суу сактаганга атайын казылган кудук** катары түшүнсө болот.

Ада-Кайың, Адак-Көл- Көлтө-Булак айылынын түндүк тарабындагы жайлоодун жана көлдүн аталышы. Бу эки топонимдик атоонун биринчи компоненти (*ада, адак*) Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз диалектологиялык сөздүгүндө” *Ада-Кайың топонимин Жерге-Талда (Кара-Тегинде) кайың өрттөлүп, жок болуп кеткен жер; ада кайың болуптур*-деп чечмелеп, *жсердин аты*-катары белгилеген (9.17-б); К.Карасаевдин “Камус Наама” аталган эмгегинде арабдын сөзү катары караган. 1. *Арткаруу, моюндан сакыт кылуу*, 2. *Түгөнүү, бүтүрүү, тосулду* (Карасаев. 3.20-б); Юдахиндин аталган сөздүгүндө “*конец, кончилось, всё* (13.21-б); “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” *түгөндү, акыр аягы* (5.31-б)–деген мааниде. Жыйынтыктап айтсак *кайың дарагы түгөнүп жок болгон жер* катары түшүнсө болот.

Бала-Бейит- Кара-Мык айылынын батыш тарабындагы мазардын аталышы. Элдин айтымында “Айылдын эли илгери жаш наристелердин сөөгүн койгон жер” экен. Бу топонимдин биринчи компонентин К.Карасаев “*Бала*” *кыргыз, түрк тилине тиешелүү*-деп белгилеп, экинчи компоненти *бейит*- сөзү *арап тилинен кабыл алынган*: 1.үй, 2.(өтмө м) *моло, көр* – деп чечмелейт. К.Малаевда “Кыргыз тилине кирген араб жана фарсы сөздөрүнүн сөздүгү” аттуу эмгегинде (*мөйт-өлүк*) *мүрзө, көр*(8.45-б); К.К.Юдахин аталган сөздүгүндө 1. *Могила, 2.моло*(13.124-б). “Бир күн өтүп Алиманды *бейитке* койдук. Аял болсом да *мүрзөсүнүн* башына өзүм бардым” (Ч.Айтматов “Саманчынын жолу”).

Мазар-Терек - Кошой айылындагы мазардын аталышы. 1-кезек Мазар-Терек тууралуу уламышка кайрыла кетсек.

“Бу терек өткөрүптүр миң жыл баштан,
Өзүнчө дастан болот баарын айтсам.
Атамдын чоң атасы баян эткен,
Акыры мага жетти ошол дастан...
Угуудан бай өткөн дейт үч бир тууган,
Жашаптыр бу Кошойдо ортончусу.
Калганы Пүтөө-Көлдү мекен кылган...
Кошойдо жашаган туугандары,
Өстүргөн көп бак-дарак ушул жерге.
Атамдын көз жумарда айтканы бул,
-Шо бактан ушул терек калган бизге.
Арам ой, кара мүртөз суук колдон,
Акыры бактын ээси шайыт болгон.
Ошондо ардакташып бабабызды,
Сөөгүн бул тереке жакын койгон.
Шайыттын балдарынын эң улуусу,
Шайыт болгон ал дагы ушул жерде.
Сөөгү атасынын жанында –деп,
Айтылып келе жатат ушул кезге...
Кошойдун мазар терек баяны ушул,
Кылымдар тагдырына шерик болгон.
Теректин таржымалын айтып берген,
Ата да андан кийин каза болгон”(4. 118,119,120-б).

Мазар тополексемасы тууралуу илимий булактардагы маалыматтарды карай турган болсок; *мазар* (ар. Товаф-табынуу, сыйынуу) - дин ишениминде мусулмандар сыйынуучу «ыйык» жер (күмбөз, булак, дарак ж.б.) (6.498-б); Н.Акматов “Ысык-Көл топонимиясы” аттуу эмгегинде *мазар* –деп *мурунку мечиттердин орду, ыйык жер катары белгилейт* (2.142-б); К.Коңкобаев *священное место, место паломничества* (7.153-); А.Абдырахманов *священное, святое место*

(1.211-б); К.Малаевдин аталган сөздүгүндө *мазар араб сөзү*-деп белгиленип, 1. *Зарлоочу же сыйынуучу жер*, 2. *Мүрзө* (8.108-б); М.Шамшиева «Лейлек топонимиясы: түшүндүрмө сөздүгүндө» *мазар сөзү – араб тилинде «мусулмандар көмүлгөн жер, ыйык жер»* (11.24-б) – дегенди түшүндүрөрүн маалымдайт. Ал эми *терек (тополь)* биз турмушта колдонгон дарак.

Мечиттүү-Коңуш - Кулжужай айылынын түндүк тарабындагы жайлоодун аталышы. Отурукташкан эл «ушул күндө да аталган жайлоодо мечиттин орду бар экенинен» кабар берет.К.Карасаевдин «Камус Наама» атуу эмгегинде *мечит- арабды нсөзү, мусулмандардын намаз окуган үйү* (3.534-б); М.Шамшиева аталган сөздүгүндө «*намаз окулуучу ыйык имарат*» - деп түшүндүрөт (11.25-б). **Коңуш** – *айыл, эл отурукташкан жер, журт*. Аталган топоним «*мечити бар коңуш*» дегенмаанини берет.

Мехрап-Таш – Дуана айылынын батыш тарабындагы үңкүрдүн (мазардын) аталышы. К.Малаевдин «Кыргыз тилине кирген араб жана фарсы сөздөрүнүн сөздүгү» аттуу эмгегинде **мехрап (мехроб)** *арабдын сөзү, мечитте имам отуруучу тектирчелүү орун* (8.116-б) – деп түшүндүрөт. Мазардын же үңкүрдүн аталышына таштын түбүндөгү үңкүр негиз болсо керек.

Рабат - Сарыг-Ой айылынын түштүк тарабындагы айдоо жердин да тал дарагы өскөн бактын да аталышы. «Илгери Жибек-Жолу ушул бактын жанынан өткөн. Кербендер келип түнөп, эс алып кеткен жер» (элдик маалымат). К.Карасаев **рабат, ырабат** – *арабдын сөзү*. Илгери сооп издеген бай адамдар чоң жолдун боюнда тургузган имарат, анда ачып-арып келе жаткан адамдар түнөп, пулсуз тамактанып өткөн (3.633-б); К.Малаев *кербен сарайы* деп белгилейт (8.135-б).

Шыпаа-Булак-Сарыг-Ой айылынын батыш тарабындагы булактын жана талаанын аталышы. Бул булактын дарылык касиети булактын аталышына негиз болсо керек. К.Малаев «*араб сөзү, шифа 1. Айыгуу, айыктыруу. 2.дары*) дартка даба мээнетке шыпаа (8.170-б); К.Карасаев *эм, айыктыруу* (3.820-б). Демек «*Шыпаа-Булак*» гидроними дарылык касиети бар, дартка даба болгон булак караты караса болгудай.

Жогорктогу өздөш түрүлгөн араб тилине таандык сөздөрдүн негизинде, мындан сырткары дагы канча сөз фонетикалык жактан, маанилик жактан кыргыз тилине сиңип, синонимдешип же омонимдешип кеткени байкалат. Ушундай маселелерди карап иликтөө тил илими-не бир аз болсо да үлүшүн кошпог десек болгудай.

Адабияттар

1. Абдырахманов А. Отражение этнонимов в топонимике Казахстана. -Ленинград, 1965.
2. Акматов Н. Ысык-Көл топонимиясы. –Каракол,2009.
3. Карасаев К. Камус Нама. – Б., 1996.
4. Каримов М. Жер жылдызы Жерге-Тал, - Б.,1991.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Б., 2010.
6. Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрибасынын негизинде. – Б., 2010.
7. Коңкобаев К. Топонимия южной Киргизии, -Ф., 1980.
8. Малаев К. Кыргыз тилине кирген араб жана Фарсы сөздөрүнүн сөздүгү. – Б., 2011.
9. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Ф., 1972.
10. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б., 1999.
11. Шамшиева М. Лейлек топонимикасы: түшүндүрмө сөздүк. –Б., 2006.
12. Шехов А. Хазрати Бурхи Сармасти Вали. - Душанбе, 2006.
13. Юахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М., 1965.